

मधेसतिर कथामा वात्स्यायनशास्त्रीय प्रभाव

■ डा. उर्मिला शर्मा*

sharma.urmila2018@gmail.com

सार

आचार्य वात्स्यायन पूर्वीय कामशास्त्री अर्थात् मनोविज्ञान शास्त्री हुन् । लगभग दुई सहस्राब्दीपूर्व नै मानवजीवनमा कामवृत्तिको सर्वोच्चता प्रमाणित गरेर उनले मानवजीवनको मनोवैज्ञानिक र यौनमनोवैज्ञानिक क्षेत्रमा ठुलो योगदान दिएका छन् । विश्वको आधुनिक आख्यानसाहित्यमा पश्चिमी मनोविज्ञानशास्त्री सिगमन्ड फ्रायडको 'मनोविश्लेषण' सिद्धान्तको प्रभावसँगै उनीभन्दा धेरै प्राचीन वात्स्यायनको 'कामसूत्र'को प्रभाव पनि उत्तिकै पाइन्छ । विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला यिनै कामशास्त्रीहरूको प्रभावमा आधुनिक कथा-उपन्यास लेख्ने आख्यानकार हुन् । फ्रायडवादी कथाकारका रूपमा कोइरालाको अध्ययन भए पनि वात्स्यायनको कामशास्त्रीय कथाकारका रूपमा अध्ययन भएको छैन । कोइरालाको 'मधेसतिर' कथा आचार्य वात्स्यायनका कामवृत्तिको सर्वोच्चता, नारीकेन्द्री कामवृत्ति, नारीस्वतन्त्रता, आचारहीनता र कामान्धताको प्रतिवाद तथा संस्कृतिसापेक्ष मान्यताका प्रभावमा लेखिएको छ । यस अध्ययनमा यिनै वात्स्यायनशास्त्रीय मान्यताका आधारमा 'मधेसतिर' कथाको विश्लेषण गर्दा कथामा कामवृत्तिको सर्वोच्चता स्वीकार गरिनुका साथै कामान्धवृत्तिको प्रतिवाद गरिएको निष्कर्ष प्राप्त भएको छ ।

शब्दकुञ्जी : आचारशास्त्र, कामकला, वात्स्यायनशास्त्रीय सिद्धान्त, संस्कृतिसापेक्षवाद, सौन्दर्यशास्त्र ।

१. विषयपरिचय

विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला मनोवैज्ञानिक तथा विचारप्रधान आख्यानकार हुन् । मानवजिजीविषा उनका आख्यानको मूलभूत वैचारिक उद्देश्य हो । आख्यानका माध्यमबाट जीवनलाई रूपायित गर्ने सन्दर्भमा कोइरालाले मनोवैज्ञानिक विषय र मनोविश्लेषणात्मक प्रस्तुतिलाई महत्त्व दिएका छन् । उनका आख्यान (कथा+उपन्यास) मा यही विशेषता मुख्य रूपमा पाइन्छ । जब कोइरालाले १९९२ देखि नेपाली कथा लेख्न थाले, उनका कथामाथिको चिन्तन र खोज पनि त्यही अवस्थादेखि प्रारम्भ

* शर्मा नेपाली विभाग, त्रिचन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, काठमाडौंमा प्राध्यापनरत हुनुहुन्छ ।

भयो । उनको समग्र कथालेखनलाई पश्चिमी मनोविज्ञानशास्त्री सिग्मन्ड फ्रायडको मनोविश्लेषण सिद्धान्तका आधारमा खोज गर्ने र विश्लेषण गर्ने परम्परा विकसित भयो ।

नेपाली जनजीवन, परिवेश, समाज, संस्कृति र मूल्य-मान्यतालाई केन्द्रमा राखेर कोइरालाले कथा सिर्जन गरे पनि कथाभित्र पाइने मानवीय मनोविज्ञानका कारण उनी सार्वभौम मानवीय परिवेशका कथाकार बने । उनको कथालेखनको क्षेत्र नेपाली समाज र मानसिकतामा मात्र सीमित रहेन । उनी विश्व मानवपरिवेशका कथाकार बने । कोइरालाका कथामा पाइने साभ्मा मानवमनको प्रस्तुति फ्रायडको मनोविश्लेषण सिद्धान्तका आधारमा अध्ययन र अनुसन्धानको विषय बन्यो । उनको 'चन्द्रवदन' (१९९२) कथालाई पहिलो फ्रायडवादी आधुनिक नेपाली कथा मानियो । यसकै आधारमा लामो समयसम्म कोइरालाका कथा मात्र होइन, समुच्चा आख्यानको खोज र मूल्याङ्कन गर्ने परम्परा स्थापित भयो (पराजुली, २०४५, पृ. ३५४) । आख्यानकार कोइरालासम्बद्ध धेरै खोज, अनुसन्धान र पठनपाठन यसै स्थापित परम्पराको सेरोफेरोमा हुँदै आएका छन् ।

कोइरालाका कथा-उपन्यास दुवै विधामा प्राचीन कामशास्त्री वात्स्यायनका कामशास्त्रीय मान्यताको ठुलो प्रभाव पाइन्छ । सूक्ष्म रूपमा अध्ययन र अनुसन्धान गर्ने हो भने त्यहाँ फ्रायडभन्दा वात्स्यायनलाई प्रचुर मात्रामा पाउन सकिन्छ । दुई सहस्राब्दी पहिले आचार्य वात्स्यायनले मानवजीवनमा कामकलाको सर्वोच्चता र सम्भोगका विविधकलाको महत्त्वलाई प्रमाणित गरेर देखाइसकेका थिए । वात्स्यायनपछिका पूर्वीय तथा पश्चिमी मनोवैज्ञानिकहरूले ज्ञातअज्ञात रूपमै उनका कामशास्त्रीय मान्यताहरूको अनुसरण गरेका छन् । कोइरालाका कथा-उपन्यासमा अभिव्यक्त कामवृत्ति र यौनमनोविज्ञानले वात्स्यायनको कामशास्त्रीय मान्यताको अनुसरण गरेका छन् । उनको 'मधेस'तिर कथा यस दृष्टिले उदाहरणीय छ । यस अध्ययनमा 'कामसूत्र'का मूलभूत विशेषताका आधारमा प्रस्तुत कथाको कथातात्त्विक विवेचन गरिएको छ ।

२. अध्ययनविधि र विश्लेषणको सैद्धान्तिक ढाँचा

आचार्य वात्स्यायनलाई वात्स्यायन ऋषि अथवा वात्स्यायन मुनि पनि भनिन्छ । यिनले प्रतिपादन गरेको ग्रन्थको नाम *कामसूत्र* हो । यसलाई कामशास्त्र, वात्स्यायनसूत्र अथवा कामशास्त्रीय सिद्धान्त पनि भनिन्छ । यिनले इ.पू. पहिलो सदीको छेउछाउमा सर्वप्रथम मानवजीवनमा कामवृत्तिको सर्वोच्चता प्राप्त गरे र प्रमाणित गरेर पनि देखाइदिए । यिनले आफ्नो सिद्धान्तलाई केवल सम्भोग कलाशास्त्रको नाम मात्र दिएनन् । मानवजीवनका लागि अतिआवश्यक आचारशास्त्र अथवा समाजशास्त्रको स्थान पनि दिलाए । कामवृत्ति र सम्भोगकलाको सेरोफेरोमा यिनले आफ्नो मान्यतामा नारीस्वतन्त्रता, युवानारीकेन्द्री यौनमानसिकता, आचारहीनता र कामान्धताको प्रतिवाद तथा संस्कृति र समाजसापेक्ष कामजीवनको महत्त्वलाई प्रमुख स्थान दिए (*कामसूत्र* १/२-३३-३९) । आचार्य वात्स्यायनले आफ्नो मान्यतामा मानव जीवनमा कामवृत्तिको परितृप्ति आवश्यक भए पनि

उसले कामान्ध हुनु नहुने विचार प्रकट गरेका छन् । मानिसमा हुने कामान्धताको प्रतिवाद गरेका छन् । उनको सिद्धान्तले समान र समयानुकूल कामवृत्तिको सर्वोच्चताको प्रयोगलाई महत्त्व दिई संस्कृतिसापेक्ष मान्यतालाई पनि आत्मसात गरेको पाइन्छ । 'मधेसतिर' कथाको विश्लेषण गर्दा पठन विवेचनविधि र विश्लेषणात्मक पद्धतिको उपयोग गरिएको छ । विश्लेषणात्मक रूपमा यस कथामा वात्स्यायनशास्त्रीय प्रभाव खोज्ने काम गरिएको छ ।

यस अध्ययनमा कोइरालाको 'मधेसतिर' कथाको कृतिपरक र विधातात्त्विक अध्ययन गर्दा वात्स्यायनको कामशास्त्रीय सिद्धान्तलाई सैद्धान्तिक आधार बनाइएको छ । फ्रायडवादी दृष्टिले कोइरालाका कथा उपन्यासको खोज तथा अध्ययन भए पनि वात्स्यायनसूत्रीय सिद्धान्तका आधारमा खोज अनुसन्धान भएको छैन । तसर्थ कृतिपरक समालोचना पद्धति र विश्लेषण विधिको उपयोग गरी कोइरालाको 'मधेसतिर' कथाको कथातात्त्विक विश्लेषण र निष्कर्ष प्रतिपादन यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य हो । वात्स्यायनसूत्रीय प्रभावका दृष्टिले कोइरालाका उक्त कथाको अध्ययन आवश्यक र औचित्यपूर्ण कार्य ठानिएको छ ।

३. मधेसतिर कथामा वात्स्यायनशास्त्रीय प्रभाव

'मधेसतिर' कथामा रहेको वात्स्यायनशास्त्रीय प्रभावलाई उपर्युक्त सैद्धान्तिक ढाँचामा आधारित भएर निम्नानुसार विश्लेषण गर्न सकिन्छ :

३.१ मधेसतिर कथामा कामवृत्तिको सर्वोच्चता

'मधेसतिर' कोइरालाको कथायात्राको दोस्रो चरणको कथा हो । यो कथा १९९८ मा प्रकाशित भएको हो । यो कथा प्रकाशित हुँदा नेपालमा कठोर राणाशासक जुद्ध शमशेरको शासनकाल थियो । व्यक्तिस्वतन्त्रता र नारीस्वतन्त्रता कुण्ठित थिए । त्यस्तो अवस्थामा यस कथाकी मुख्यपात्र विधवाले एउटा साहसी निर्णय लिएर व्यक्तिस्वतन्त्रता र नारीस्वतन्त्रताको उपयोग गरेकी छे । उसको अनमेल विवाह अथवा बालविवाह भएको थियो । ऊ युवावस्थामा पुग्दा उसको लोग्नेको निधन भएको छ । उसका कहालीलाग्दा दिनहरू सुरु भएका छन् । कामवृत्तिको सर्वोच्चता र पतिको अवसानले एकैसाथ प्रताडित विधवा स्वतन्त्रताको खोजी र कामवृत्तिको परितृप्तिको विश्वासमा घर छोडेर निस्कन्छे ।

कोइरालाका कथामा आर्थिक र मनोवैज्ञानिक द्वन्द्वको रोचक र गम्भीर विश्लेषण गरिएको हुन्छ । उनका कथा फ्रायडवाद र मार्क्सवादका मान्यताहरूलाई एकअर्काको कारण र परिणामको रूपमा ग्रहण गरेर लेखिएका छन् । 'मधेसतिर' कथाको घटना, पात्र, परिवेश शैलीशिल्प र उद्देश्यले यही सैद्धान्तिक मान्यता अवलम्बन गरेका छन् । यस कथाले मूल पात्र विधवाको कामेच्छाको सर्वोच्चतालाई विश्लेषण गर्दा आर्थिक समस्यालाई कारकका रूपमा विश्लेषण गरेको छ । वात्स्यायनले आफ्नो

सिद्धान्तमा युगीन दृष्टि प्रस्तुत गरेका छन् । उनको सिद्धान्तका नायकनायिका सबै कुलीन, योग्य, रूपयौवन सम्पन्न हुनु आवश्यक छ । यस दृष्टिले विधवा उपयुक्त नायिका छे । ऊ रूपवती छे । उसको उमेर ढलेको छैन । उसले आफूलाई स्वस्थ राखेकी छे । ऊ कामवृत्तिको परितृप्ति र सामाजिक-पारिवारिक जिम्मेवारीको पूर्णताका निमित्त उपयुक्त नायक खोज्न निस्किएकी छे । उसमा युगीन दृष्टिको प्रभाव पाइन्छ । ऊ वात्स्यायनकालिक समाजकी युवती होइन । उसमा वर्तमानको मुख्य आर्थिक समस्याको प्रभाव पाइन्छ । धनसम्पत्ति साथमा नराखी कुनै योग्य युवकले विवाह गर्ला भन्नेमा उसको विश्वास छैन । त्यसैले धनको आकर्षणमा कुनै युवकलाई आफूतिर आकृष्ट गर्न उसले केही खाजा र मनग्य धन प्राप्त हुने 'गहनाको पोको' बोकेकी छे । पोको एक्कासि हराउँदा ऊ हतप्रभ भएकी छे । कथामा बयान गरिएको उसको कुल्लीप्रतिको दयाभाव, युवा कुल्ली गोरेलाई गरेको माया, निराशा अवस्था र प्रतिक्रियाले यसलाई प्रमाणित गरेका छन् । 'मधेसतिर' कथामा कथाकार विधवाको युवा कुल्ली गोरेप्रतिको मायालाई कामवृत्तिको सर्वोच्चताको केन्द्रमा राखेर यसरी बयान गर्छन् :-

घरद्वार नभएका यी चारजना मार्गने भनूँ वा कुल्ली भनूँ- काम पाए कुल्ली नत्र मार्गनेका माझमा घरद्वार भएकी विधवा कागको हुलमा हंसिनी थिइन् । तिनले अन्नपूर्णाभैँ भेट्ट आफ्नो पोकोबाट चिउरा भिकिन् र भाग लाउन थालिन् र सबैको चिउरामाथि थपथप चाकुका डल्ला राखिन् । सबैको आँखामा अकस्मात् तेज आयो र सबैको हृदयमा विधवाप्रति महान् आदरको भाव उत्पन्न भयो । गोरेलाई आफ्नो भागबाट चिउरा थपिदिँदै भनिन् 'तिमी जवान छौ, तिमीलाई अरुभन्दा बढ्ता भोक लाग्दो हो' । फेरि सबैलाई सम्बोधन गरेर भनिन्- मधेसतिर हिँडेकी । पोइ छैनन् । सासूससुरा फुटेको आँखाले हेर्दैनन् । देवर रुखो माया गर्थ्यो तर पोइ नभएको घरमा टिक्न सकिन्न । (कोइराला, २०५७, १४१)

नेपाली संस्कारमा हुर्किएकी विधवा आफू अहिले ३० वर्षकी मात्र भए पनि उमेर ढलिसकेको ठान्थी । आफ्नो शरीर सुरक्षित र स्वस्थ राख्न ऊ सचेत भए पनि खेतीवारी, धनसम्पत्ति नभइकन कुनै युवकले उसँग विवाह गर्ने छैन भन्नेमा ऊ विश्वास गर्थी त्यसैले आफ्नो कामवृत्तिको सर्वोच्चता प्राप्त गर्न महत्त्वपूर्ण साधनको रूपमा केही पैसा र गहनागुरियाको पोको बोकेकी थिई । राती एक्कासि पोको चोरी हुन्छ । बिहान उठ्नेवित्तिकै उसले थाहा पाउँछे । ऊ हतप्रभ र निराश हुन्छे । उसको कामेच्छापूर्तिको चाहनाको एक मात्र आधार गहना चोरिएपछि विधवा क्रोधित मात्रै बन्दिन । डाको छोडेर रुन पनि थाल्छे । 'मधेसतिर' कथामा विधवाको कामेच्छा परितृप्तिको असफलतालाई यसरी विश्लेषण गरिएको छ :

सब जना छक्क परेर विधवातिर टुलुटुलु हेर्न थाले । बुढोले भन्यो- 'तिमी गहनागुरिया लिएर कहाँ हिँडेकी त ? लग्यो होला गोरेले । अब चोरिने कुरा चोरिहाल्यो । रोएर के गर्नु ?

विधवालाई रिस उठ्यो । उसले चिच्याएर 'चुप लाग बुढा त्यस गहनाले मैले के-के गरूँला भन्ने विचार गरेकी थिएँ- 'खेती किनुँला, बिहा गरूँला, घर जमाउँला, छोरा पाउँला, मेरो सारा सपना नष्ट भयो ।' ... यति भनेर डाको छोडेर रुन लागिन् । (कोइराला, २०५७, पृ. १४४)

यस अभिव्यक्तिमा विधवाको नेपाली संस्कृतिसापेक्ष यौनमानसिकता आत्मपीडाको रूपमा अभिव्यक्त भएको छ । यसले नेपाली समाजको यौनसम्बद्ध श्रील सीमालाई पनि प्रकट गरेको छ ।

३.२ मधेसतिर कथामा आचारहीनता र कामान्धताको प्रतिवाद

वात्स्यायन कामशास्त्रीय सिद्धान्तमा युवायुवतीले सदाचारको ख्याल गर्नुपर्छ भन्छन् । कामेच्छा परि तृप्ति युवायुवतीको अनिवार्य र महत्त्वपूर्ण काम भए पनि यसको उपयोग गर्दा आचारहीन र कामान्ध अथवा कामलम्पट हुनुहुन्छ । 'मधेसतिर' कथाकी विधवा तीव्र यौनेच्छाबाट आक्रान्त छे । उसको यो आकाङ्क्षा घरमै बसेको अवस्थामा परितृप्ति हुने सम्भावना छैन । त्यसैले वात्स्यायनशास्त्रीय मान्यताअनुसार आफ्नो नायक चयन गर्ने स्वतन्त्रताको उपयोग गर्दै त्यसको खोजीमा घरबार छोडेर निस्कन्छे । मधेसतिर गएर आफ्नो स्वतन्त्र घरबार बनाउने उसको चाहना छ । पहाडी बाटोमा उसले कामको खोजीमा हिँडेका भरिया-कुल्लीहरूलाई देख्छे । उनीहरूलाई दयामायाका दृष्टिले हेर्दै आफूसँग भएको चिउराचाकु खुवाउँछे । उसको कामेच्छा युवक कुल्ली गोरेप्रति आकृष्ट हुन्छ । उसलाई बढी माया गर्छे र खाजा पनि थपेर दिन्छे । कामेच्छाप्रेरित क्रियाकलाप गर्दागर्दै पनि विधवा कामान्ध छैन । ऊ गोरेसँग आचारहीन व्यवहार गर्दिन । अत्यन्तै सजगताका साथ एकान्तमा आफ्नो समस्या गोरेलाई सुनाउँछे । वात्स्यायनले कामशास्त्रमा युवायुवतीको कामेच्छालाई महत्त्व दिए पनि उनको 'कामसूत्र' विशेष गरी युवतीकेन्द्री कामवृत्तिको विश्लेषणमा आधारित छ । युवकहरू कामकला र सम्भोगका सम्बन्धमा युवतीहरूका तुलनामा बढी स्वतन्त्र हुन्छन् । यो स्वतन्त्रता युवतीहरूलाई बढी आवश्यक छ । उनीहरूले पनि युवकहरूले सरह कामकला र सम्भोगका सम्बन्धमा ज्ञान प्राप्त गर्नु आवश्यक छ । उनीहरूले पनि युवकहरूले सरह सम्भोगको आनन्द लिन पाउनुपर्छ भन्ने मान्यताका साथ वात्स्यायनले आफ्नो अध्ययनलाई विशेष गरी युवती-नारीकेन्द्रीय बनाएका हुन् ।

'मधेसतिर' कथामा मुख्य पात्र नारी छे र त्यो युवती पनि छे । उसलाई कामेच्छा परितृप्ति केका लागि ? सम्भोग केका लागि र यसका निमित्त कसको आवश्यकता पर्छ ? आदिको राम्रो ज्ञान छ । त्यसैले विधवा वात्स्यायनको मान्यताअनुसार कामान्ध भएर होइन, आचारहीन र चरित्रहीन भएर होइन, आचारवान् र चरित्रवान् बनेर कामेच्छा परितृप्ति गर्न चाहन्छे । त्यति मात्र होइन, विधवा आफ्नो कामेच्छा परितृप्तिलाई केवल मनोवैज्ञानिक अथवा यौनिक सन्तुष्टिका निमित्त मात्र उपयोग गर्न चाहन्छ । नेपाली समाजकी आचारवान् नारीले भैँ कुनै युवकसँग विवाह गरेर घरजम गर्न

चाहन्छे । सन्तान प्राप्त गरेर मातृत्वको सम्मान गर्न चाहन्छे । 'मधेसतिर' कथामा आद्योपान्त विधवाको कामेच्छा प्रकट भएको छ तर आचारहीन र कामान्ध रूपमा नभएर आचारवान् सामाजिक र पारिवारिक नारीको रूपमा प्रकट भएको छ ।

'मधेसतिर' कथामा चारजना भरियाहरूको चित्रण गरिएको छ । विधवा भने विशेष गरी युवक भरिया गोरेप्रति आकर्षित छे । उसलाई बढी माया गर्छे र आफ्नो चाहनाअनुसार उसलाई घरजम गर्ने सल्लाह दिन्छे । भन्छे- "मधेसमा खेती गर्न त्यसै पाइन्छ । उहाँ खेती सितै पाइन्छ । तिम्रो उमेर के भयो होला र ? घरद्वार गर । स्वास्नी पाल । छोराछोरी पाल । यस्तो उरन्ठेउलो भएर कति दिन बिताउँछौ ? (कोइराला, २०५७, पृ. १४३) । आफूसँग पैसा नभएकोले गोरे विधवाको सल्लाह स्विकार्न आनाकानी गर्छ । विधवालाई गोरेसँग सबै कुरा खोल्न मन छ । अरू भरियाहरूलाई अघिअघि जान दिएर गोरे र विधवा पछि-पछि विस्तारै-विस्तारै हिँड्दै गर्दा विधवा गोरेलाई यी कुराहरू गर्छे । घरि आफैँ लाज मान्छे । घरि अनुहार रुन्चे गर्छे । गोरेसँग सबै कुरा खुलेर गर्न खोज्दा उसको मुख रातो हुन्छ । एक छिन त ऊ गोरेसँग नबोली मुटो तल गाडेर हिँडिमात्रै रहन्छे । केही समयपछि विधवा आफ्नो नैतिक र आचारवान् चरित्रको अधीनमा रहेर आफ्नो सम्पूर्ण चाहना गोरेलाई बताउन तयार हुन्छे । 'मधेसतिर' कथामा अभिव्यक्त विधवाको सर्वोच्च कामेच्छा प्रेरित अभिव्यक्तिमा कामान्ध प्रवृत्ति र आचारहीन वृत्तिको प्रतिवाद गर्दै आफ्नो चाहना अभिव्यक्त गरेको सबल प्रमाण पाउन सकिन्छ । विधवा भन्छे-

म मधेसतिर गएर खेतीवारी गर्छु । घरबार गर्छु तर स्वास्नी मानिसले मात्र घर बनाउन सक्दैनन् । लोग्ने मानिस पनि चाहिन्छ । मेरो मनमा त्यसै यो विचार आयो, किन हामी दुईजना मिलेर घर नचलाऔँ ? ... के म तिम्रो लायक छैन र ? मैले आफ्नो शरीर जोगाएर राखेकी छु । मेरो लोग्ने मरेदेखि मलाई कसैले छुन पाएको छैन । मेरो सन्तान पनि कोही भएन । त्यसो हुनाले शरीर विग्रन पाएन । गोरे मेरो धेरै दिनदेखि आफ्नो घर बनाएर बस्ने इच्छा छ । पोइ चाँडै मरिदिए । आफ्नो इच्छा मुटुमै सुकेर जालाजस्तो भयो । म के छोराछोरी पाउन सक्तिन र ? खोइ मेरा छोराछोरी ? खोइ मेरो आफ्नो घर ? खोइ मेरो आफ्नो मान्छे ? ... गोरे, मसँग अलिक गहना पनि छ । रुपैयाँ पनि छ । त्यसैले गएर खेती किनौँला, घरद्वार बनाउँला, तिम्री मेरो भयौ भने यो सब तिम्रो हुन्छ । (कोइराला, २०५७, पृ. १४३)

यस कथामा चित्रण गरिएको विधवाको स्वभाव, उसको व्यवहार कार्यहरू वात्स्यायनको कामसूत्रीय मान्यतामा उल्लिखित कामान्धता र आचारहीनताको विरुद्ध छन् । विधवाले सामाजिक नैतिकताको परिधिमा रहेर आफ्नो कामेच्छा पूरा गर्ने र सामाजिक-पारिवारिक दायित्व निर्वाह गर्ने सङ्कल्प गरेकी छे । तसर्थ यस कथामा कामान्धता र आचारहीनताको प्रतिवाद प्रकट भएको छ । वात्स्यायन

शास्त्रीय सिद्धान्तले अवलम्बन गरेको मान्यताअनुरूप कथा पात्र विधवाले यस अभिव्यक्तिमा कामवृत्तिको परितृप्ति र सामाजिक दायित्वको निर्वाहलाई महत्त्व दिएकी छे ।

३.३ मधेसतिर कथामा संस्कृति सापेक्षवादको प्रभाव

वात्स्यायन आफ्नो आचारशास्त्र 'कामसूत्र'मा सामाजिक मर्यादा र आचरणलाई बढी महत्त्व दिन्छन् । उनको सिद्धान्तमा तात्कालिक समाज, संस्कृति र परम्पराको ठुलो महत्त्व देखाइएको छ । 'मधेसतिर' कथामा कथाकारले नेपाली संस्कृतिसापेक्ष विधवाको सजीव यौनमनोवैज्ञानिक र सामाजिक चरित्रचित्रण गरेर संस्कृतिसापेक्षवादको सिद्धान्तको अनुसरण गरेका छन् । कथाकारको यस अनुप्रेरणालाई वात्स्यायनशास्त्रीय सिद्धान्तको मानव अस्तित्व र संस्कृतिसापेक्ष मान्यताको प्रभावको रूपमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ (कामसूत्र १/१/१,३) ।

नेपाली नारीहरू पतिलाई आफ्नो अस्तित्वको रूपमा ग्रहण गर्छन् । पति मरेपछि अस्तित्वहीन बनेकी विधवा नयाँ जीवन र पतिको खोजीमा घरबाट निस्कन्छे । धनविना जीवन चलन सक्दैन भन्ने समाजशास्त्रीय परम्परा उसले बुझेकी छे । त्यसैले नयाँ जीवन खोजेर आफ्नो अस्तित्व पुनः कायम गर्न केही गर्गहना र पैसा बोकेर निस्कन्छे । उसको युवा मन खाइलाग्दो युवा गोरेप्रति आकृष्ट हुन्छ । यद्यपि विधवाको कामेच्छा युवक गोरेबाट मात्र पूरा हुने उसले ठानेकी थिई तर नेपाली नारी भएको कारण उसमा मानवीय भावना पनि त्यत्तिकै जागृत भएको छ । सबैलाई समान व्यवहार गर्ने नेपाली सांस्कृतिक परम्पराको अनुसरण गर्दै विधवाले सबै कुल्लीहरूलाई माया गरेकी छे । एउटा भोटे भन्ने कुल्ली त विधवाले आफूहरूलाई माया गरेकोमा आश्चर्य व्यक्त गर्दै भन्छ- "तपाईंलाई हाम्रो किन माया लाग्यो ? हामी तपाईंको पोइ होइनौं । छोरा होइनौं । बाबु होइनौं ।" कुल्लीको जिज्ञासा विधवा सहजै मेटिदिन्छे । भन्छे- "तिमीहरू मान्छे त हो" (कोइराला, २०५७, पृ.१४२) ।

आजसम्म पनि नेपाली समाजमा गरिवी व्याप्त छ । 'मधेसतिर' कथा १९९८ मा प्रकाशित भएको हो । जुद्ध शमशेरको शासन कालमा नेपालमा यो अवस्था धेरै दयनीय थियो । पहाडतिरबाट धेरै नेपाली युवाहरू, अधबैसेहरू, बुढापाकाहरूसमेत हातमुख जोर्ने व्यवस्था गर्न बाध्य भएर सहरतिर, मुडलानतिर भारी बोक्न निस्कन्थे । यस कथामा पनि चारपाँच जना गाउँलेहरू भरिया वा कुल्लीको काम खोज्न घरबाट निस्किएका छन् । यी कुल्लीहरू र पोइ खोजेर घरजम बसाउने उद्देश्यले पुरानो पोइको घर छोडेर विधवा पनि बाहिर निस्किएकी हुन्छे । बेलुका कोशी तटमा वास बस्न लाग्दा यिनको भेट हुन्छ । कुल्लीहरूलाई भेटेपछि विधवाको दृष्टि युवा कुल्ली गोरेतर्फ पर्छ । अरू कुल्लीलाई उसले कामेच्छा परितृप्तिका दृष्टिले होइन, मानवीय दृष्टिले मात्र माया र साथ दिएकी छे । विधवाको गोरेतर्फको कामाकर्षण पनि नेपाली संस्कार र परम्परासम्मत देखिन्छ ।

नेपाली समाजमा परम्परित गलत मान्यता, व्यवहार र प्रचलनहरू पनि छन् । यस कथामा विधवाले त्यसको पीडा पनि सहनु परेको छ । नेपाली समाजमा अनमेल विवाह, बहुविवाह र बालविवाहजस्ता

कुरीतिहरू आजसम्म पनि जीवित छन् । बुढो लोग्नेको घरमा बालिका वधूको रूपमा भित्रिन विवश नेपाली नारीहरू युवती हुन नपाउँदै लोग्नेको मृत्यु भएर विधवा हुन्छन् । उनीहरूको वैधव्यको पीडा कसैले बुझ्दैन । उल्टै लोग्ने मर्नुमा विधवाकै भाग्य र कर्मलाई दोष लगाइन्छन् । उसकै कुलक्षणका कारण लोग्नेको मृत्यु भएको हो र उसले घर सर्वनाश गरेको पापी र पाखण्डी आरोप लगाइन्छ । यस कथाकी विधवाले सोही पीडाबाट घर छोड्न बाध्य हुनु परेको छ । उसले महसुस पनि गरेकी छे । भन्छे- “पोइ नभएको घरमा टिक्न सकिन” । वर्तमान समाजमा केही परिवर्तित मान्यताहरूको स्थापना हुँदै गए पनि यस कथामा भने परम्परित नेपाली संस्कृतिसापेक्ष प्रभावलाई नै अवलम्बन गरी वात्स्यायन शास्त्रीय मान्यताको प्रभावको प्रयोग गरिएको छ ।

वात्स्यायन वैवाहिक दम्पतीमा मात्र कामकला र सम्भोगको ज्ञान र प्रयोगको अपेक्षा राख्छन् । यस कथाकी विधवा केवल यौनेच्छा परितृप्तिका लागि मात्र पोइ खोज्न चाहन्न बरु विवाह गरेर घरजम गर्न, छोरा पाउन, आफ्नो मान्छे अर्थात् निकट सहयोगी बनाउन चाहन्छे । नेपाली संस्कार र परम्परामा हुर्किएकै कारण विधवा अधिकार नभएको परपुरुषको कल्पना गर्दिन । आचारहीन र कामान्ध भएर परपुरुषसँगको सहवासको कल्पनासम्म गर्दिन । भन्छे- “मैले आफ्नो शरीर जोगाएर राखेकी छु । लोग्ने मरेदेखि मलाई कसैले छुन पाएको छैन ।” नेपाली नारीहरू यौनिक सन्तुष्टिको स्वार्थलाई कम महत्त्व दिन्छन्, जति मातृत्वको चाहना र मर्यादाको ख्याल गर्छन् । नेपाली समाजमा परम्परित रूपमा विकसित कुरीतिले उनीहरूको यो चाहनामाथि आघात पारेको छ । यस कथाकी विधवामा पनि यसको स्पष्ट असर देख्न सकिन्छ ।

विधवा अहिले ३० वर्षकी भएकी छे । मध्ययुवा अवस्थामा उसलाई लोग्नेले छोडेर गयो । ऊ कि रोगी, अथवा बुढो वा यौनिक र जैविक रूपमा अशक्त हुँदो हो, जसका कारण विधवाले प्रेम पाउन सकिन । घर गर्न पाइन । छोराछोरी पाउन सकिन । उसका चाहनाहरू सबै अधुरा रहे । अब उसले आफ्नो अस्तित्वको रक्षा गर्न, सामाजिक जिम्मेवारी पूरा गर्न र मातृत्वको सम्मान गर्न उसलाई पुनर्विवाह गर्न मन लागेको छ । विवाह गरेर सन्तान प्राप्त गर्दा पनि विधवा पुत्र प्राप्तिकै कल्पना गर्छे । उसको यस किसिमको सन्तानप्राप्तिको सोचाइमा पनि नेपाली समाज र परम्पराकै प्रभाव भेटिन्छ । उदाहरणको लागि नेपाली समाजमा धेरै युगीन परिवर्तन भए पनि सन्तान हुँदा ‘पुत्र नै होस्’ भन्ने चाहना प्रबल पाइन्छ । त्यति मात्र होइन, विधवाको मनोविज्ञान, उमेरसम्बन्धी धारणा र उद्देश्य पूरा गर्न अवलम्बन गरिएको उपायसमेत नेपाली समाज, संस्कार र परम्पराअनुकूल प्रयोग गरेर कथाकारले वात्स्यायनसूत्रीय सांस्कृतिक सापेक्ष प्रभावलाई बढी महत्त्व दिएको देखिन्छ । कथान्तमा गहनाको पोको चोरिएपछि निराश विधवा ग्लानि र दुःख व्यक्त गर्छे । कथाकार विधवाको नेपाली संस्कृति सापेक्ष मनोविज्ञानबारे यसरी सटीक टिप्पणी गर्छन् :-

तर विधवामा उत्साह थिएन । आफ्नो उमेर ढलिसकेको थियो । उनले तिनै गहनारुपैयाँको

आकर्षणले कुनै युवकलाई तानेर आफ्नो बनाउने इच्छा गरेकी थिइन्। आफ्नो सानै उमेरदेखिको सपनालाई आफ्नो सानो घर, छोराछोरी-सफल बनाउने इच्छा गरेकी थिइन्। सब तासको घर भैँ भताभुङ्ग भयो। (कोइराला, २०५७, पृ. १४४)

अहिले युवतीहरूको विवाहयोग्य उमेर नै हो ३० वर्ष। यस कथामा विधवा आफ्नो ३० बर्स उमेरलाई ढलेको ठान्छे। यो उसको युगीन मनोविज्ञान हो। कोइरालाले नेपाली संस्कारसापेक्ष पात्रको युगीन मनोविज्ञानलाई महत्त्व दिएर कथामा संस्कृतिसापेक्षवादको प्रभावको अभिव्यक्ति दिएका छन्। कोइरालाका कथामा पाइने यस किसिमको संस्कृतिसापेक्ष प्रभावको अभिव्यक्तिभित्र वात्स्यायन शास्त्रीय मान्यताको संस्कृतिसापेक्ष प्रभाव प्रकट भएको प्रमाण पाउन सकिन्छ।

४. निष्कर्ष

विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला मूलतः नारी यौनमनोविज्ञानलाई महत्त्व दिने आधुनिक नेपाली आख्यानकार हुन्। यिनका कथा उपन्यासमा मानवीय कामवृत्तिले सर्वोच्च महत्त्व पाएको हुन्छ। 'मधेसतिर' कथा कोइरालाको वात्स्यायनसूत्रीय र फ्रायडवादी प्रभावमा लेखिएको उदाहरणीय सिर्जना हो। यस कथाका घटना, पात्र, परिवेश, शैलीशिल्प र उद्देश्यमा वात्स्यायनशास्त्रीय प्रभावलाई महत्त्व दिइएको छ। नारी स्वतन्त्रता, युवाकेन्द्री यौनमनोविज्ञान, कामवृत्तिको सर्वोच्चता, आचारहीनता र कामान्धताको प्रतिवाद तथा संस्कृतिसापेक्ष जीवनदृष्टि वात्स्यायनको कामसूत्रका महत्त्वपूर्ण विशेषताहरू हुन्। यस कथामा मूलपात्र विधवाको सर्वोच्च कामवृत्तिको विश्लेषण गरिएको छ। विधवाको कामेच्छाको विश्लेषण गर्दा आचारहीन व्यवहार र कामान्ध प्रवृत्तिलाई सदा निषेध गरिएको छ। नेपाली समाजको सामाजिक र नैतिक आधारको अनुसरण गर्दै विधवाले यस कथामा पुनर्विवाह गर्ने प्रयत्न गरेकी छे।

यो कथा सङ्गठित शिल्प संरचनामा संरचित तथा वात्स्यायनशास्त्रीय प्रभावमा लेखिएको महत्त्वपूर्ण कृति हो। यस कृतिले युगीन नेपाली सामाजिक-सांस्कृतिक मान्यतालाई महत्त्व दिएको छ। विधवाको सार्वभौम कामवृत्तिको विश्लेषण गर्दा गर्दै पनि यस कथाले नेपाली समाजमा व्याप्त बालविवाह, अनमेल विवाह र पुरुषप्रधान संस्कारको चित्र प्रस्तुत गर्दछ। नेपाली समाजसंस्कृति सापेक्ष नारीको यौनमनोविज्ञानलाई वात्स्यायन शास्त्रीय प्रभावको रूपमा विश्लेषण गर्नु कथाको उपलब्धि र उद्देश्य मानिएको छ। यस कथाले मानवीय कामवृत्तिको सर्वोच्च प्रभावलाई विश्लेषणात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्छ, भने कामान्ध व्यवहार आचारहीनतालाई सर्वथा प्रतिवाद गरेको छ। यो कथा कामशास्त्रीय सिद्धान्तले प्रतिवादन गरेभैँ संस्कृतिसापेक्ष मनोवैज्ञानिक प्रभावलाई पनि विश्लेषणात्मक रूपमा अभिव्यक्त गर्न सफल छ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद (१९९८), *खोजी तथा दोषी चश्मा*, चौ.सं. काठमाडौँ : प्रतिनिधि साहित्य प्रकाशन. २०२५, पृ. १०९-१५ मा पुनर्मुद्रित।

कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद (२०५७), *विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथा*, सम्पा. हरिप्रसाद शर्मा, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।

त्रिपाठी, वासुदेव (२०३६), *पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा*, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।

पराजुली, हरिप्रसाद (२०४५), *कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला : विश्लेषण र मूल्याङ्कन*, विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

बराल, ईश्वर (२०२९), सम्पा. *भ्यालबाट*, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।

वात्स्यायन (२०६३), *कामसूत्रम्* (टीकाकार), रामानन्द शर्मा, वाराणसी : चौखम्भा कृष्णदास अकादमी ।

वात्स्यायन (२०६४), *कामसूत्रम्* (टीकाकार), श्रीदेवदत्त शास्त्री, वाराणसी : चौखम्भा संस्कृत संस्थान ।

शर्मा, उर्मिला (२०७५), *आख्यानकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला, वात्स्यायन र फ्रायड*, काठमाडौँ : बीपी कोइराला स्मृति ट्रस्ट ।

शर्मा, उर्मिला (२०७७), 'श्वेतभैरवी कथामा केवट संस्कृतिको मनोवैज्ञानिक प्रभाव', *प्रज्ञा*. १/११९.पृ. ६६-७४ ।